

EUGENIJA ULČINAITĖ

Pranciškaus Gradausko *Žygis prieš Maskvą* ir jo literatūrinis bei politinis kontekstas

Pranciškus Gradauskas (Franciscus Gradovius, Franciszek Gradowski, apie 1545 – po 1599) buvo kilęs iš Žemaitijos bajorų, susijusių su Reformacija. 1565 m. kovo 22 d. imatrikuluotas Vitenbergo universitete, čia, matyt, baigė humanitarines studijas. Grįžęs į Lietuvą, iš pradžių dirbo karaliaus Stepono Batoro, vėliau Zigmanto III Vazos sekretoriumi. 1581 m. kartu su Lietuvos lauko etmonu Kristupu Radvila Perkūnu išvyko į karo žygį prieš Maskvos Didžiąją Kunigaikštystę, dalyvavo Pskovo apgultyje ir kituose to meto kariniuose veiksmuose, kurie baigėsi 1582 m. sausio 15 d. taikos sutarties pasirašymu¹. Būtent tam žygiui pavaizduoti ir skirtas vienintelis Gradausko kūrinys *Žygis prieš Maskvą* (*Hodoeporicon Moschicum*²).

¹ *Polski Słownik Biograficzny*, t. 8/4, sąs. 39, Wrocław–Kraków–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960, p. 529.

² [Franciscus Gradovius], *Hodoeporicon Moschicum illustrissimi principis ac domini, domini Christophori Radiwilonis, ducis in Birza et Dubinga, castellani Trocensis, vicecancellarij et campiductoris in Magno Ducatu Lituaniae, capitanei Borissouiensis et Solecensis, etc. Scriptum a Francisco Gradouio*, Vilnae: in officina Ioannis Kartzani, 1582. Internetu prieinamas Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos suskaitmenintas Karcano spaustuvės leidimo egzempliorius: <http://www.epaveldas.lt/recordDescription/LNB/C1B0001163307>.

Įdomu, kad šis kūrinys Vilniuje 1582 m. buvo išleistas du kartus: Danie liaus Lenčickio³ ir Jono Karcano spaustuvėse. Kas tai lėmė, ar kūrinio svarba, ar pagrindinio herojaus įtakingumas, vargu ar galėsime tiksliai pasakyti.

Pranciškus Gradauskas jau yra daugiau ar mažiau aptartas senosios Lietuvos literatūros tyrėjų, istorikų, bibliografų⁴. Buvo bandyta išversti į lietuvių kalbą ir patį veikalą⁵. Vis dėlto nuspręsta pateikti naują Gradausko poemos vertimą į lietuvių kalbą, kartu plačiau aptariant šio veikalą specifiką ir vertę. Mat pastaruoju metu pasirodė nemažai naujų tyrimų, o Lenkijos mokslininkai išleido šio Gradausko veikalą vertimą į lenkų kalbą kartu su perspausdintu lotynišku tekstu, išsamiais istoriniais ir filologiniais komentarais⁶. Šie mokslininkai naudojosi tik Lenčickio spaustuvės leidimu. Publikacijos pagrindiniam rengėjui Bartłomiejui Czarskiui Mažvydo bibliotekos egzempliorius buvo nežinomas, taip pat jis pažymi, jog nepasiekiamas jam buvo Estreicherio bibliografijoje minimas Nacionalinės Ukrainos istorinės bibliotekos Kijeve egzempliorius⁷. Palyginus Lenčickio leidimą su mūsų turėtoju, Jono Karcano, esminių skirtumų nepastebėta, išskyrus keletą smulkių leksinių nesutapimų. Taigi galima tvirtinti, kad remtasi tuo pačiu rankraščiu.

³ Lenčickio leidimo antraštė praktiškai ta pati, skiriasi tik išleidimo vieta ir leidėjo nuoroda: „Vilnae: Typis Illustriss. Principis ac Domini D. Nicolai Radiuilonis, Palatini Vilnensis etc. etc. Per Daniele Lancicium, 1582“. Internetu prieinamas Osolinskių nacionalinio instituto bibliotekos Vroclave suskaitmenintas šio leidimo egzempliorius: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=3976>.

⁴ Edmundas Rimša, „Venclovas Agripa ir jo giminė“, in: *LTSR MA darbai*, ser. A, 1986, t. 1 (94), p. 63–74; Ingė Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 534–535; Eugenija Ulčinaitytė, *Lietuvos Renesanso ir Baroko literatūra*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001, p. 64–67; *XV–XVI a. Lietuvos lotyniškų knygų sąrašas = Index librorum Latinorum Lituaniae saeculi quinti decimi et sexti decimi*, sudarė / concinnaverunt Daiva Narbutienė ir Sigitas Narbutas, (*Senoji Lietuvos literatūra*, t. 12), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 87; Eglė Patiejūnienė, *Kristupo Radvilos Perkūno žygis į Maskvą ir jo literatūriniai atspindžiai*, mokomoji priemonė, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla, 2015.

⁵ Pranciškus Gradauskas, *Žygis prieš Maskvą*, vertė Ieva Skaržinskaitė, bakalauro darbas, vadovė Eugenija Ulčinaitytė, mašinraštis, VU Filologijos fakulteto Klasikinės filologijos katedra, Vilnius, 1995.

⁶ Franciszek Gradowski, *Hodoeporicon Moschicum = Wyprawa moskiewska*, wydał Bartłomiej Czarski, przełożył Bartłomiej Czarski i Ariadna Masłowska-Nowak, (*Biblioteka pisarzy staropolskich*, t. 39), Warszawa: Instytut Badań Literackich, 2011. Verčiant Gradovskio poemą į lietuvių kalbą ir rengiant komentarus naudotasi šiuo leidimu, kuris prieinamas ir internete pdf formatu: <https://www.europeana.eu/portal/lt/record/2021803/C1B0001163307.html>.

⁷ „Komentarz edytorski“, in: *ibid.*, p. 84.

Pranciškaus Gradausko poema pateikia sudėtingų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės santykių ir karinių konfliktų su Maskvos Kunigaikštyste epizodus XVI a. pabaigoje. Tų santykių problemišumą ir dinamiką lėmė LDK siekis sustiprinti savo pozicijas Livonijoje ir apsaugoti šiaurines LDK sienas⁸. Pirmasis gynybos etapas baigėsi tuo, kad Livonijos ordino magistras Gotardas Ketleris 1561 m. lapkričio 28 d. pasidavė Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Žygimantui Augustui kaip jo lenininkas.

Dvidešimt metų trukęs vadinamasis Livonijos karas siekė išspręsti priėjimo prie Baltijos jūros klausimą, sureguliuoti santykius su Maskvos Kunigaikštyste, kuri nuo XIV a. vidurio telkė rytinių slavų žemes apie Maskvą ir ilgai niui tapo stipria jėga, gebėjusia ne kartą įveikti totorių-mongolų Aukso Ordą. Natūralu, kad stiprėjant Maskvos valstybei didėjo grėsmė Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei, į kurios sudėtį įėjo nemažai slaviškų žemių.

Livonijos karo pradžia laikomi 1558 m., kai maskvėnų kariuomenė įsiveržė į Livoniją, ėmė ten vieną pilį po kitos, užėmė dalį Estijos teritorijos, taip pat Vitebską ir Polocką (1562)⁹. Pastarasis buvo svarbus strateginis ir prekybinis centras prie Dauguvos upės, Lietuvos žemių forpostas.

Lietuvos kariuomenė, vadovaujama didžiojo etmono Mikalojaus Radvilos Rudojo, 1564 m. sausio 26 d. smarkiai sumušė maskvėnus prie Ulos upės, netoli Polocko. Kiek vėliau, tų pačių metų liepos 2 d., kita rusų armija patyrė pralaimėjimą prie Oršos, tačiau Polocko atsiimti tuo metu lietuviams nepavyko.

Naujas karo etapas prasidėjo, kai Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu buvo išrinktas vengrų didikas Steponas Batoras, kuris 1579 m. oficialiai paskelbė Ivanui IV Rūsčijam karą. Ir tai buvo lūžio momentas: 1579 m. Steponas Batoras atsiėmė Polocką, 1580 m. užėmė Didžiuosius Lukus (Velikije Luki), o 1581 m. apgulė Pskovą, tačiau jo užimti nepajėgė. Vis dėlto po ilgų derybų 1582 m. sausio 15 d. Zapolės Jame (netoli Pskovo) buvo pasirašytos 10 metų karo paliaubos.

Šiame antrajame karo etape aktyviai dalyvavo Gradausko poemos herojus, Mikalojaus Radvilos Rudojo sūnus, Lietuvos kariuomenės lauko etmonas Kristupas Radvila Perkūnas (1547–1603).

⁸ Antanas Tyla, *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje ir XVII a. pradžioje*, Vilnius: Mokslas, 1986, p. 18.

⁹ Bronius Dundulis, *Lietuvos užsienio politika XVI a.*, Vilnius: Mintis, 1971, p. 72–73.

Livonijos karo įvykiai sulaukė nemažai XVI a. Lietuvos ir Lenkijos literatų dėmesio, buvo įprasminti jų kūryboje. Gdanske išėjo Danieliaus Hermano poema *Maskvietiškąji Steponeida* (*Stephaneis moschovitica*, 1582) ir Samuelio Volfo eleginiu distichu parašytas kūrinys *Stepono Pirmojo, Lenkijos karaliaus ir didžiojo Lietuvos kunigaikščio žygis prieš didįjį Maskvos kunigaikštį Ivaną Vasiljevičių* (*Stephani Primi [...] adversus Joannem Basylidem [...] expeditio*, 1583)¹⁰.

Net keturi kūriniai skirti konkrečiai Kristupo Radvilos dalyvavimui žygiuose prieš Maskvą pavaizduoti. Tai Pranciškaus Gradausko *Žygis prieš Maskvą* (*Hodoeporicon Moschicum [...]*, Vilnius, 1582), Andriejaus Rimšos *Deketeros akroama, arba Dešimtmetis pasakojimas* (*Deketeros akroama, to iest dziesięćroczna powieść [...]*, Vilnius, 1585), Elijaus Pilgrimovijaus prozinė panegirika *Panegirinis kreipimasis* (*Panegyrica apostrophe*, Krokuva, 1583) ir Jono Kochanovskio *Žygis į Maskvą* (*Jezda do Moskwy*, Krokuva, 1583)¹¹.

Juos visus tarsi „vainikuoja“ didžiausias ir meniškiausias to laikotarpio kūrinys, Jono Radvano Lietuvio *Radviliada* (*Radvilias...*, Vilnius, 1592), hegzametru parašyta herojinė poema, skirta bene reikšmingiausio Livonijos karo didvyrio Mikalojaus Radvilos Rudojo „gyvenimui ir žygiams“ (*de vita et rebus gestis*) įamžinti.

Pranciškaus Gradausko kūrinio žanrą nusako graikiškos kilmės žodis *hodoeporicon*, reiškiantis kelionės ar žygio aprašymą, kuriame pateikiami asmeniškai išpūdžiai, lyrinės ar mitologinės digresijos, faktografinį tikslumą papildo poetinė fantazija, nuotykių elementai. Lotynų kalboje jį atitiko *iter*, *itinerarium*. Vis dėlto, kaip pastebi Eglė Patiejūnienė, hodeporiko terminas nėra pakankamas Gradausko kūrinio žanrui apibrėžti, tad tiksliau būtų sakyti, kad jame esama tradicinio hodeporiko (ne itin didelės apimties eiliuoto kelionės aprašymo) elementų¹².

Poema prasideda įprastiniu XVI–XVII a. poezijoje „herbiniu eilėraščiu“ (*in arma... Christophori Radvilonis*), interpretuojančiu Kristupo Radvilos herbo simboliką, ir padėka mūzai Kaliopei, „valdančiai poeto lyrą“. Radvila čia pristatomas ne tik kaip „Lietuvos pažiba“ (*lux Lithavi soli*), bet ir kaip „Kristaus

¹⁰ Žr. Juliusz Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezija polityczna w Polsce. Pierwszy królowie elekcyjni*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1969, p. 112–121.

¹¹ Pirmuosius tris iš šių kūrinių išsamiai yra išanalizavusi Eglė Patiejūnienė jau minėtoje (žr. išn. 4) studentams skirtoje, bet prilygstančioje mokslo studijai „mokomojoje priemonėje“ *Kristupo Radvilos Perkūno žygis į Maskvą ir trys jo literatūriniai atspindžiai*.

¹² Plg. Eglė Patiejūnienė, *op. cit.*, p. 18.

karys“, jo palaiminimu gavęs „vardą ir lemtį“ (*illius auspicio nomen et omen habes*)¹³. Pats žygis į Maskvos žemių gilumą apibūdinamas kaip neišvengiama būtinybė, atsakant į maskvėnų išpuolius ir klastą:

Tantane vos tenuit rerum fiducia, Moschi,
ut nostros deinceps impune laccessere fines
speretis Lithavosque nihil tentare potentes
vimque pati vestram secura mente putetis?

Šitaip jūs įžūliai savimi ėmėt kliautis, maskvėnai,
Kad nebaudžiamai mūsų žemes tikėjotės niokot,
Ir kad lietuviai jums niekada nebandys pasipriešint,
Manėte, kęs nuolankiai jūsų jėgą ir jūsų galybę?

(eil. 1–4)

Kristupas Radvila Gradausko poemoje laikomas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto darbų tęsėju, eina jo pramintais takais. Prie Rusijos miesto Dubno žygio dalyviai aptinka Vytauto kitados statytą šventovę, prie kurios Kristupas Radvila

Religione loci tactus Radivilo sacratis
aris thura dedit patrio et bona munera divo.

[...] paveiktas vietos šventumo, čia aukurą stato
Ir tėvynės Herojui aukas ir smilkalus deda.

(eil. 689–690)

Nemažai dėmesio poemoje skirta Kristupo tėvui Mikalojui Radvilai Rudajam, išgarsėjusiam maskvėnų sutriuškinimu kautynėse prie Polocko (1563) ir Ulos (1564). Kuriant jo portretą, naudojamosi įprastinėmis epinėmis formulėmis, superliatyviniais epitetais, pabrėžiamas ne tik karinis talentas, bet ir išsilavinimas, mokytumas: „ir Marsą, ir Mūzas pamėgo“ (*Martemque*

¹³ Čia daroma aliuzija į vardo „Kristupas / Kristoforas“ etimologiją: gr. *Christophoros* = „nešantis Kristų“.

simul Musasque probavit, eil. 33). Po mūšio pasakytoje kalboje jis išpranašauja savo sūnui, nuo jaunų dienų lydėjusiam jį karo žygiuose, būsimą šlovę:

Si aeternos venerere deos, si Martia bella
pro lege et patria tractes, si vulnere pulchram
virtutem quaeras – clarescit vulnere virtus.

[...] Jei dievus amžinuosius mylėsi,
Jei už tėvynę ir tiesą karus teisingus kariausi,
Jei žaizdomis savo narsą įrodysi, tapsi šlovingas.
(eil. 139–141)

Ir iš tiesų po keliolikos metų, jau ne kaip tėvo palydovas, bet kaip Lietuvos kariuomenės lauko etmonas, Kristupas Radvila dalyvavo baigiamuosiuose Livonijos karo veiksmuose. 1581 m. rugpjūčio 5 d. su maždaug 4000 raitelių jis išvyko iš Vitebsko ir spalio 22 d. pasirodė prie Pskovo, kurį tuo metu laikė apgultyje Steponas Batoras. Žygio tikslas buvo niokoti krašto gilumoje esančias maskvėnų žemes ir miestus, atitraukti jų dėmesį nuo pagrindinių Lietuvos-Lenkijos kariuomenės veiksmų¹⁴. Įspūdingai aprašytas Jelcų miesto gaisras, kurį išvydęs, netolimame Staricos mieste įsitvirtinęs Maskvos caras Ivanas IV Rūstusis išsigąsta ir skubiai pasitraukia į krašto gilumą.

Gradausko *Žygis į Maskvą* parašytas hegzametru, imituojuant Antikos heroines poetas, ypač Vergilijaus *Eneidą*, taip pat Silijaus Italiko *Pūnų karus* (*Punica*), Lukano *Farsalo mūšį* (*Pharsalia*), Stacijaus *Tebaidą* (*Thebais*). Iš jų autorius „pasiskolino“ daug frazeologizmų, epinių formulių, palyginimų. Pvz.:

Postera vix primo lucis surgebat Eo
Leucothoe et terras lustrabat lampade Phoebus [...]

Vos pirmaisiais aušros spinduliais Leukotėja pakilo
Ir savąja šviesa žemes nuauksino Febas [...]
(*HM*, eil. 231–232)

¹⁴ Henryk Lulewicz, „Radziwiłł Krzysztof“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987, p. 264–276.

Postera Phoebea lustrabat lampade terras
Umentemque Aurora polo dimoverat umbram.
(Verg. *Aen.* IV, 6–7)

Tokių vietų poemoje labai daug, tarp jų – Dniepro palyginimas su Skamandru (eil. 100–105), puolančių maskvėnų – su alkanais vilkais, užpuolusiais avide (eil. 774–777). Tiesa, kai kurie palyginimai atrodo gerokai hiperbolizuoti, pavyzdžiui, kai Kristupo Radvilos kariai nukirstais medžiais padaro praėjimą per pelkę, šis veiksmas prilyginamas Hanibalo žygiui per Alpes (eil. 360–370).

Pagrindinio herojaus Kristupo Radvilos paveikslas gana blyškus, stokojantis individualių žmogiškų bruožų. Visai kitaip šis herojus atrodo Andriejaus Rimšos poemoje *Dešimtmetis pasakojimas* (1585). Čia jis vaizduojamas ir pavargęs, ir išalkęs („Būdavo, viena ranka rūkytą mėsą ir sausą duoną laiko, / kitą, svarbiausią, ranką pūščiodamas šildo“), ir sušlapęs („kiaurai šlaputėlis gulėjo, iki pat baltinių permerktas“)¹⁵. Tai pirmas bandymas LDK literatūroje „vaizduoti pagrindinį herojų kaip gyvą, jaučiantį, natūraliems impulsams pavaldų žmogų“¹⁶.

Tačiau Gradausko poemos negalima nuvertinti. Tai reikšmingas Livonijos karo dokumentas, žygio kronika, kurioje detalai fiksuojami užimti miestai, vietovės, jų lokalizacija, kraštovaizdis, vardijami žygio dalyviai ir kiti asmenys (Filonas Kmita, Elijas Pilgrimovijus, pačiame žygyje nedalyvavę Kasparas ir Gabrielius Bekešai ir kt.). Pateikiama daug detalių, kurias galėjo žinoti tik pats žygio dalyvis, pvz., Urdomos pilies susprogdinimas, prakasus tunelį po siena (eil. 531–541). Įspūdingai aprašytas prie Pskovo pasirodęs liepsnomis kibirkščiuojantis debesis, kuris galiausiai skilo perpus ir nuskrido maskvėnų pusėn (eil. 185–197). Tai buvo išaiškinta kaip būsimų maskvėnų pralaimėjimų pranašystė ir atlygis už jų padarytas skriaudas.

Gradausko lotyniškai parašyta poema galėjo sulaukti tik mokytų, išsilavinusių žmonių dėmesio. Be abejo, Radvilos jiems priklausė. Tačiau ar daug tokių buvo tarp bajorų, didžiosios dalies žygio prieš Maskvą dalyvių? Todėl Andriejus Rimša (apie 1550 – po 1595), iš Naugarduko kilęs ir artimai su

¹⁵ Žr. Eglė Patiejūnienė, „XVI a. Lietuvos herojinės poemos ir Andriejaus Rimšos „Dešimtmetis pasakojimas“: paminklai didvyriams ir bičiuliškas bendražygio portretas“, in: *Tipas ir individas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, Vilnius: VDA leidykla, 2002, p. 103.

¹⁶ *Ibid.*, p. 105.

Radvilų gimine susijęs poetas, ryžosi analogišką poemą parašyti lenkų kalba, motyvuodamas, kad ji skirta „paprastiems žmonėms, kurie geriau išmoko kardu silogizmuoti, ietimi argumentuoti, retežiais sutvirtinti negu lotyniškai disputuoti“¹⁷.

Gradausko poemos pagrindu lenkų poetas Jonas Kochanovskis (Jan Kochanowski) parašė savąją versiją lenkų kalba *Jezda do Moskwy* (1583), tačiau lenkų mokslininkai šį vos 410 eilučių kūrinėlį laiko tik „rimuotu topografiniu strateginiu žygio aprašymu“¹⁸.

Poemoje *Žygis prieš Maskvą* Gradauskas pašlovino tris herojus. Pirmoje dalyje (34–210 eil.) prisiminta Mikalojaus Radvilos Rudojo, Kristupo tėvo, pergalės, jo narsa ir sumanumas. Antroji dalis (255–741 eil.) skirta Kristupo Radvilos Perkūno, kuris pristatomas kaip „Radvilų šeimos šviesulys“ (*lux splendida gentis*), žygiui ir pergalėms, tačiau jis nesusaisdomas vien su Radvilų gimine: vadinamas „Lietuvos žemės pažiba“ (*lux Lithavi soli*), „lietuvių žemės šlove“ (*Lithavi candida fama soli*). Didžiausia *laudatio* (eil. 742–790) skirta Stepono Batoro pergalėms ir apskritai vaidmeniui valdant Lietuvos ir Lenkijos valstybę. Šį herojų poemos pradžioje Mikalojus Radvila Rudasis pristato dar kaip būsimą valdovą, pabrėždamas jo narsą, dosnumą, mokytumą, iškalbą, vadindamas „puikiuoju Jasonu“. Mat kaip šis Antikos herojus iš Graikijos vyko į tolimą Kolchidę, taip Steponas Batoras atvyko iš Vengrijos ir 1576 m. tapo Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu. Jis laikomas svarbiausiu šios valstybės gelbėtoju ir gynėju.

Poema baigiasi poeto ketinimu jau grįžus namo, „prie Nemuno vandenų“ (*ad Chrononis undas*) plačiau šiuos žygius apdainuoti. Deja, šis sumanymas nebuvo realizuotas.

Livonijos karo baigimo sutartis buvo pasirašyta 1582 m. sausio 15 d., ir tais pačiais metais išleista Pranciškaus Gradausko poema. Taigi tai ankstyviausias šių reikšmingų XVI a. antrosios pusės įvykių įamžinimas LDK literatūroje.

¹⁷ Eglės Patiejūnienės vertimas, *ibid.*, p. 105.

¹⁸ Julian Nowak-Dłużewski, *op. cit.*, p. 138–141.